

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Переживаючи період соціокультурної трансформації, прагнучи, при цьому, сформувати еліту (гуманітарну, економічну, політичну тощо) спроможну зберегти й примножити демократичні цінності європейської співдружності, українська загальноосвітня система раз по раз стикається з проблемою відсутності мотиваційних чинників і адекватних ціннісних орієнтирів аксіологічної складової якісного оновлення освітнього процесу. Реалії сучасного буття актуалізують проблему людиноцентризму в її сучасних вимірах, а разом з тим – переосмислення проблем права, влади, свідомості, які часто розглядаються без урахування світоглядних смислів буття соціуму помножених на людські прагнення. Останні мають особливе значення, адже закладають підґрунтя для формування світоглядних орієнтирів суспільства загалом, й індивіда зокрема. Зміст цих прагнень, міра їх усвідомлення і спосіб дій, до яких люди готові вдаватися заради їх досягнення є визначальним компонентом політичної системи сучасного суспільства, що формує політичну культуру громадян (адже демократія - це, окрім іншого, ще й стан світосприйняття та самовідчуття людей, характер їхніх уявлень про самих себе, свої права, можливості та відповідальність, про умови стабільності й імперативності чинного порядку, засади авторитетності влади [1]). В преамбулі до Загальної декларації прав людини підкреслюється, що «визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, рівних та невід'ємних її прав є основою свободи, справедливості та миру» [2, с. 2]. З поступовим наближенням України до стандартів демократичної держави, зростає зацікавлення правами людини, які можуть і повинні стати основою консолідації різних суспільних сил, абсолютною, безумовною для всіх цінністю, спроможною сприяти стабілізації соціального розвитку країни. Світова спільнота через просвітницьку діяльність всіляко заохочує європейців до ознайомлення зі змістом міжнародних документів про права людини. Зокрема, у прийнятій в березні 1989 р. комісією ООН резолюції 1989/53 про «Розвиток діяльності суспільної інформації в галузі прав людини, включаючи Всесвітню компанію з інформування громадянськості з питань прав людини» знаходимо прямий заклик до всіх держав докласти особливих зусиль, щоб забезпечити широке освітлення заходів ООН у цій царині [3]. На жаль, у нашій державі проблема прав людини довгі роки сприймалася як щось ідеологічно сумнівне, пов'язане з підступами західної пропаганди. Після підписання СРСР у січні 1989 р. Віденської угоди, політичні, організаційні, правові перешкоди для активного вивчення прав людини були нібито усунені. Разом з тим, педагогам ще деякий час доведеться долати гальмуючий вплив не зовсім зжитої радянської концепції, згідно з якою всі необхідні трудящим права в нашій державі забезпечені, ніяких інших нам не потрібно.

Практика показує, що значних зусиль потребує усвідомлення справжньої ролі прав людини в житті окремих членів суспільства, різних народів, людства загалом. Не всі одразу погоджуються, що права людини абсолютні, а інтереси держави відносні. Не для всіх очевидно, що пріоритет інтересів особистості перед інтересами держави є конкретним виразом принципу гуманізму, що багато наших негараздів беруть початок із недооцінки потреб особистості і переоцінки ролі держави. Популярною залишається думка, що обов'язки людини первинні, а права – вторинні. Ця «альтернатива» хибна: в даному випадку потрібно говорити не про розподіл понять, а про єдність прав і обов'язків, про неможливість існування одних без інших.

З огляду на це важливим і актуальним є концептуальне осмислення наукових і практичних засад громадянської освіти та виховання молоді, зорієнтованість учительського

загалу на якнайповнішу реалізацію громадянського потенціалу шкільних курсів. З цією метою варто визначити сутність понять громадянськість та громадянська освіта, принципи та моделі, реалізації яких склалися на основі напрацювань вітчизняної педагогіки, концепцій і тенденцій сучасного європейського світу.

Насамперед звернімося до тлумачення поняття громадянськість. У філософському словнику за редакцією В. І. Шинкарука під громадянськістю розуміється – усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства, почуття відповідальності за їхнє становище [4, с. 110]. «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» визначає громадянськість як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, зумовлену її державною самоіндифікацією, усвідомлення належності до конкретної країни [5, с. 2]. Зауважимо, однак, що суть громадянськості не вичерпується цими визначеннями. Узагальнюючи широкий спектр біологічних, психологічних, соціальних інтерпретацій цього поняття можна розглядати його з двох позицій.

Перша бере за приклад практику громадянства в класичних республіках Греції і Риму. Це республіканська громадянськість, що розглядає особистість як члена політичного суспільства, його складову. Основні принципи такого типу громадянства можуть бути зведені до трьох постулатів: відчуття належності до політичної спільноти як частини загального громадянського життя; вірність своїй вітчизні, що передбачає лояльність до правових норм суспільства; пріоритет громадянських обов'язків, їх перевага над особистими інтересами.

Друга – більш близький до нас у часі (від ідей Дж. Локка та Т. Джеферсона) – базується передусім на вченнях про права і свободи індивіда. Так звана ліберальна громадянськість, провідною ідеєю якої є рівність усіх членів суспільства між собою, однаковість їх політичних, соціально-економічних та представницьких прав, стала родоначальницею «Загальної декларації про права людини» та міжнародних інструментів її впровадження.

Отож, республіканська традиція акцентує увагу на приналежності до колективу, розвитку почуття обов'язку і відповідальності, ліберальна традиція підтримує права індивіда і захищає їх від будь-якого втручання з боку влади. І лише в поєднанні вони утворюють основу для сучасного розуміння громадянськості й визначають мету, шляхи й засоби громадянської освіти та виховання.

Підсумовуючи наявні точки зору на визначення сутності громадянськості, необхідно зазначити, що в західній літературі дослідниками цієї проблеми не виявлено формального визначення громадянської освіти (civic education) або точної дефініції її обсягу. Але незважаючи на відсутність однозначного тлумачення, цілком очевидно є головна ідея громадянської освіти в європейському контексті – це освіта, спрямована на формування знань і навичок, необхідних громадянину демократичної, правової держави. Її ядро становлять викладання і вивчення прав людини, а супутні знання повинні допомогти новим поколінням у розумінні сучасного демократичного суспільства, його проблем та засобів їх розв'язання.

З огляду на виняткову важливість проблеми громадянської освіти (особливо для сучасного українського суспільства) цілком логічно постає питання: «У якому віці можна розпочинати громадянську освіту?»

Навчання – процес тривалий, а громадянська освіта повинна починатись ще з дитячого садка. Побудувати громадянське суспільство на засадах авторитарного командно-адміністративного виховання неможливо. Якщо в суспільстві повинні жити громадяни, які дотримуватимуться принципів демократії, то до цього потрібно готувати змалечку. Саме у цей період бажано формувати почуття особистої свободи і громадянського обов'язку, повагу до інших людей, їхнього світогляду.

І все ж найважливішим етапом громадянської освіти є школа. Тут закладаються основи громадянського суспільства, а учень стає громадянином. Її ядро повинні становити викладання і вивчення прав і свобод людини, формування особистісної і політичної

культури, культури міжетнічних стосунків, розвиток правосвідомості і мотивації до праці [6, с. 1]. На цих засадах ми можемо виховати національно свідомого, відкритого до демократії, соціально активного громадянина, який критично мислить, толерантно ставиться до поглядів навколишніх і протистоїть будь-яким проявам насильства. Разом з тим процес становлення громадянської освіти як засобу гуманізації суспільства передбачає формулювання ряду змістових орієнтацій, до яких, на наш погляд, потрібно віднести наступні:

- утвердження у свідомості учнів спрямованості на компетентність як базову цінність вітчизняного суспільного розвитку;
- формування ставлення до громадянської освіти не як до суми нових знань, а як до своєї моральної мети;
- надання предметній сутності громадянської освіти переважно практично орієнтованого характеру;
- виховання культури вибору, вміння досягати згоди, неприпустимості негативного тлумачення тих чи інших культур, народів, традицій;
- формування принципів і критеріїв гуманізму, свободи особистості, рівності, справедливості, терпимості до інакомисляччя;
- утвердження у свідомості людей нової етики, яка розглядає суспільство як осередок для гармонійного поєднання людини і соціуму.

Для реалізації цих глибинних завдань необхідна система роботи побудована на наукових уявленнях про структуру громадянської особистості в демократичному суспільстві, широке використання загальних педагогічних правил і настанов (таких, скажімо, як підпорядкування формуванню громадянських якостей учня всіх видів діяльності в школі), а також максимальна активізація позитивних моментів засвоєння учнями сукупності знань з громадянською спрямованістю.

Не менш актуальним є питання співвідношення ролі школи, сім'ї, громадських об'єднань у процесі громадянської освіти і виховання. «Досвід інших країн свідчить, що громадянська освіта – це поле докладання зусиль насамперед, не державних, а громадських формувань, неурядових організацій, освітянських спілок, батьківських об'єднань, громадськості в цілому», - зазначив з цього приводу П. Полянський [7, с. 187]. Втім, і держава відіграє тут не останню роль. Дискусії про те, чи має «Громадянська освіта» бути окремим предметом, що точилися з 1998 року, завершилися позитивною відповіддю. Так, це буде окремий предмет. Тепер потрібно з'ясувати теми, програму цієї освіти. Питання складне, але його також можна вирішити. Пробний підручник і методичний посібник «Основи громадянської освіти» для 8-9 класів це підтверджує [8, с. 15].

Наступне завдання, яке необхідно розв'язати: «як викладати курс «Громадянська освіта» в школі?». Вважаємо, що ефективним буде використання активних форм навчання, таких як рольова гра, дискусія, різні модифікації роботи в групах тощо. Тобто таких форм роботи, які допоможуть учневі вчитися самостійно знаходити знання і відповіді на поставлені запитання.

Важлива роль у процесі громадянської освіти відводиться вчителю, як носію ідеології, духовності, культури. «... громадянськість – це пристрасть людського серця, - писав В. Сухомлинський, - і донести до юних душ її можна лише тоді, коли сам постаєш перед своїми вихованцями як громадянин» [10, с. 164]. На жаль сучасний вчитель не завжди відповідає ідеалу В. Сухомлинського. «Безапеляційність, категоричність учителя, вимоги покори від учня – це реалії сьогоденної української школи. В таких умовах побудувати навчальний курс громадянської освіти практично неможливо, бо він буде заформалізований і не викличе відповідної зацікавленості», – зауважувала з цього приводу О. Сухомлинська [10, с. 9].

Щоб уникнути профанації громадянської освіти, потрібно, зміцнювати педагогічний мікроклімат у шкільному колективі. Не можна вчити демократії антидемократичними методами. Стосунки між вчителями та учнями повинні базуватись на взаємоповазі, доброзичливості, відвертості, довірі, толерантності. Для цього важливою є рівновага між

порядком і дисципліною, дотриманням правил і дружньою атмосферою, спілкуванням на уроці. Учитель повинен заохочувати учнів висловлювати власні міркування, нехай ще не сформовані, і можливо, хибні. Необхідно створити умови аби учні не відчували дискомфорт, не боялися говорити і не заважали робити це іншим. Учитель повинен не нав'язувати власні погляди, а інтегрувати досвід учнів у навчальний процес, не уникаючи суперечливих питань, а намагатись запобігти непорозумінням, пам'ятати, що гуманітаризація і гуманізація навчального процесу починаються не з наказів, а з реальної трансформації власної діяльності.

Нарешті треба відзначити як важливу умову здійснення громадянської освіти учнів активність та гнучкість позиції кожного конкретного закладу освіти, який є окремим автономним суб'єктом процесу громадянської освіти, якщо брати до уваги такі її складові, як розташування (регіон, сільська чи міська школа), тип закладу (масовий чи елітарний), контингент учнів (моноетнічний чи поліетнічний), ступінь автономності щодо влади; освітянські структури, психологічні властивості дітей (соціальний статус) тощо.

Отже, формування правової демократичної держави можливе лише на основі розвинутого громадянського суспільства, для побудови якого потрібні нові ідеї, поштовхи, навіть новий світогляд. Як зазначає сучасний німецький філософ Петер Козловські, - «Суспільство постмодерного типу, яке формується в Україні – це творче суспільство. Кожна людина в ньому може стати художником. Адже будівничий мосту повинен будувати його не тільки технічно грамотно, а й красиво, так, щоб міст не розділяв, а з'єднував протилежні береги» [11, с. 3]. Найголовнішою метою громадянської освіти повинне стати прагнення суспільства та окремих індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, а також творче осмислення світового досвіду впровадження громадянської освіти та його органічне поєднання з вітчизняною культурно-історичною традицією. Якщо вибір України пов'язаний з демократичними орієнтирами, то, виховуючи юних громадян, необхідно мати чітке уявлення про права людини, суть громадянського суспільства, його специфічні риси, закономірності розвитку. Громадянське виховання повинне стати становим хребтом усієї діяльності школи як у процесі навчання, так і у позакласній роботі. Його ефективність залежатиме насамперед від реального визнання педагогами особистості дитини як головної мети виховання, пріоритету, найбільшої цінності суспільства. Усвідомлення цього є вирішальною умовою переходу на нову парадигму громадянського виховання й освіти. І, нарешті, найголовніше: запроваджуючи громадянську освіту в Україні треба пам'ятати: системи не змінюються самі собою, їх змінюють люди.

Література:

1. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8120/Riabov_Osoblyvosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 18.02.2019)
2. Права людини: Міжнародні договори України. Декларації. Документи. Київ: Юрінформ, 1992. 199 с.
3. Коментар МЗС України щодо ухвалення Радою ООН з прав людини резолюції «Співробітництво та допомога Україні у галузі прав людини. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250094626&cat_id=244277212. (дата звернення: 18.02.2019)
4. Шинкарук В.І. Філософський словник. Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1986. 800 с.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності *Інформаційний збірник міністерства освіти України*. 2000. № 22. 23 с.
6. Мокрогуз О. Громадянська освіта: проблеми і перспективи запровадження *Завуч*. 2000. № 28. С. 1–2.

7. Ігнатенко Н. Громадянська освіта як засіб реалізації прав людини в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2004. № 2. С. 186–191.
8. Струманський В. Соціокультурні основи та педагогічний зміст ініціювання громадянського інтересу в учнів. *Рідна школа.* 2001. № 1. С. 15-18.
9. Лознякова О. Велика місія громадянської освіти. *Освіта України.* 2001. № 22. С. 9.
10. Сухомлинський В.А. Избранные педагогические сочинения : в 3-х т. Москва : Педагогика, 1980. Т. 2. С. 161–169.
11. Горбатенко В.П. Громадянська освіта як чинник гуманізації суспільства. *Доба.* 2002. № 3. С. 2–5.

Ірина Бернацька
(Тернопіль, Україна)

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ТА ЦІННОСТЕЙ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Встановлення цінностей та моральних норм для українців та людства в цілому відбувалося ще у первісні часи. Саме первісні люди заклали основи сучасних цінностей, таких як повага до інших культур, цінність людського життя, мир, справедливість, рівність, любов до матері та батька, повага до старших. Одразу варто зазначити, що розглядати людські цінності як щось «створене сучасними людьми», чого давня людини від початку буцімто не мала – означає перебувати у полоні міфічних наукових схем, адже первісна людина, яка еволюціонувала до більш-менш звичних для нас рис – була людиною, тому зневажати розум та її примітивні цінності немає підстав. Тому, щоб зрозуміти феномен тієї чи іншої цінності потрібно зазирнути у часи життя первісних людей.

Одним з факторів, які спонукали людей до утвердження певних цінностей був спосіб виживання у світі дикої природи, людському стаді чи племені. Саме цінності були маркерами домінантної поведінки людини у кризових ситуаціях, які поступово переосмислювалися і набули звичних для нас форм.

Найвище місце в ієрархії цінностей потрібно віддати життю, а саме існуванню людей в єдності з життям кожної окремої людини.

На ранніх етапах палеоліту (близько 1,5 млн. років тому), коли мозок прадавніх гомінідів ще відрізнявся від притаманного сучасній людині, поведінка індивідумів ґрунтувалася на суто біологічній, асоціалній основі. Вона визначалася інстинктами, а не свідомими «правилами поведінки». Всі інстинкти, як сукупність складних наслідуваних актів поведінки, що є характерними для особин за певних умов, можна звести до двох основних – інстинкту самозбереження та інстинкту продовження роду. У 1894 році вчений-психолог Вільгельм Дільтей заявив: «найбільшими силами морального світу є голод, любов і війна; саме в них і проявляються найсильніші спонукання: живлення, статевого потягу й піклування про потомство, захисту» [1, с. 112].

Інстинкт самозбереження сприяє виживанню окремої особини, інстинкт продовження роду – відновленню популяції. Всі прояви інстинктивної поведінки (агресія, страх, вживання їжі, секс, стадність тощо) визначаються цими основними інстинктами [6, с. 153].

Подальша еволюція людської психіки обумовила значне ускладнення її поведінки, яка стала визначатися не лише інстинктами, але й інтелектом, що розвивається. Проте, цей факт не відмінив дії основних інстинктів. Навпаки, обумовлена нормами моралі поведінка сучасної людини продовжує базуватися на її інстинктах, органічно впливає з них.

Отже, це вказує на те, що такі цінності як любов до життя, продовження та захист роду, формування сім'ї є прихованими інстинктами, якими керувалися ще за первісних часів.